

ПСИХОЛОГІЗМ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

У статті прокоментовано формування засад психологізму в мовознавстві й загальній філологічній теорії, охарактеризовано ознаки психологізму як компонента художнього тексту, названо мовні засоби, які формують психологічну напруженість художнього контексту. Поставивши в центр зображення внутрішній світ людини, літературна практика зумовила появу психологічно насажених епічних форм, зокрема психологічного роману, художня реалізація якого можлива завдяки відповідній мовностилістичній організації контексту.

Ключові слова: психологізм, образ, психологічно насажений текст, лінгвопоетика.

Дмитренко Я. Н. Психологизм художественного текста в контексте лингвистических концепций. В статье прокомментировано формирование основ психологизма в языкознании и общей филологической теории, охарактеризованы признаки психологизма как компонента художественного текста, названы языковые средства, которые формируют психологическую напряженность художественного контекста. Поставив в центр изображения внутренний мир человека, литературная практика обусловила появление психологически насыщенных эпических форм, в том числе психологического романа, художественная реализация которого возможна благодаря соответствующей стилистической организации контекста.

Ключевые слова: психологизм, образ, психологически насыщенный текст, лингвопоетика.

Dmytrenko Ya. M. Psychologism of Art Text in the Context of Linguistic Conceptions. *The article is devoted to understanding of the art text psychologism as a linguistic problem. The tendency to creation by writers the psychologically stipulated situations predetermines emergence of a certain language expression which, in turn, is a basis of the psychological text. The purpose of article is differentiation of the linguistic studying ways of the psychologism in the art context in aspect of a diachronism and synchronism and definition of basic language means which form the psychological intensity of the art context. The history of the psychologism research begins with emergence of scientific thoughts of O. Potebnia about communication of language and thinking, and such scientists as D. Ovsyaniko-Kulikovskiyi, V. Shklovskiyi, V. Zhirmunskiyi, M. Bakhtin, O. Biletskyi, L. Bulakhovskiyi, O. Vinokur continue to investigate this aspect. The main attributes of the psychological image descriptions in the text are internal state of heroes, their experiences and emotions according to the scientists' point of view. At the language level such ideologically semantic installation is usually presented by means of metaphors, comparisons, repetitions, inversions, dialogues, use of the emotionally expressional lexis and images of situations in which the hero's inner world is presented with the help of gestures, mimicry and his behavior.*

Keywords: psychologism, image, psychologically stipulated text, linguopoetics.

Лінгвістичні дослідження психологізму художнього тексту вже тривалий час перебувають у полі зору науковців і навіть сьогодні є досить хиткими щодо предмета й методології наукового опису. Ця невизначеність зумовлена різними поглядами на поняття психологізму, які подекуди стають майже протилежними. Така складність обумовлена насамперед тим, що мова — це продукт людського мислення, тобто свідомості (психологічний вимір мови), але разом із тим — засіб відтворення психологізму, тобто внутрішнього світу героїв та ситуацій у літературному творі.

Мета поданої статті – прокоментувати шляхи лінгвістичного вивчення психологізму в аспекті діахронії–синхронії й визначити основні мовні засоби, які формують психологічну напруженість художнього контексту. Реалізація поставленої мети потребує вирішення таких завдань: 1) відстежити становлення психологічної традиції в мовознавстві; 2) виявити ознаки психологізму як компонента художнього тексту; 3) визначити мовні засоби, які формують психологічно насажений художній контекст.

Початок дослідження психологічного й історичного аспекту в мовознавстві пов'язаний із діяльністю представників Харківської філологічної школи – професорів І. Рижського, І. Срезневського, І. Орнатовського, І. Тимківського, О. Потебні. Засновником психологічного напрямку в східнослов'янській лінгвістиці став саме О. Потебня, який уперше наголосив на зв'язку мовознавства й психології, констатує, що психологія змушена користуватися мовою, при цьому мова від самого початку позначає словами почуття [7: 54].

Погляди Потебні на явище психологізму спиралися на розуміння єдності мови й мислення, тобто думки: «мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її так, що вона не відображає світогляд, а становить його діяльність» [8: 43]. Виходячи із цих позицій, учений розглядав слово в кількох вимірах: перш за все, слово має зовнішню форму, тобто звуковий вияв; вираження внутрішньої форми перебуває у взаємозв'язку думки й свідомості, тобто демонструє, як людина уявляє власну думку. Також внутрішня форма становить центр образу, який співвідноситься зі словом. Останнім у цьому ланцюгу представлений зміст слова, тобто його значення [8: 218]. Потебня визначає, що слово має такі ж компоненти, що і художній текст: «зміст (або ідея), який відповідає чуттєвому образу або розвинутому з нього поняттю; внутрішня форма, образ, який вказує на цей зміст, який відповідає уявленню (яке також має значення, тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйнянь, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, у якій об'єктивується художній образ» [8: 47].

Потебня говорить про тотожність художнього твору й мови (у конкретному вияві – слова): «по-перше, положення про те, що мова є аналогом або праобразом всякої творчої діяльності. Подібно до того, як таємниця живих організмів «приховується» в клітині, так і слово містить у собі «таємницю» творів мистецтва. Тому, по-друге, мистецтво за своєю структурою споріднене зі словом. Як слово становить єдність форми і змісту (образу й значення,) так і твір мистецтва є нерозривною єдністю образу та ідеї. І, нарешті, по-третє, мистецтво, як і слово, виникає не для образного виразу готової думки, а як засіб створення нової думки, і притому такої, яку неможливо виразити в теоретичному мисленні» [8: 16]. Такі думки призвели до тлумачення художнього образу у зв'язку із множинністю його значень, при цьому складником образу постає його типовість, яка пояснюється тим, що типові властивості художнього образу сформовані на поєднанні емоційно забарвленого сприйняття та його узагальненні [8: 19].

Представником психологічного напрямку був і Д. Овсянико-Куликовський, який продовжив ідеї О. Потебні, досліджуючи психологію творення

слова й словесного образу: «Слово є складний психічний процес, що належить до того відділу психіки, який називається думкою, і зводиться до відомих процесів асоціацій та апперцепцій» [6: 56]. Особливо увагу науковець приділяє психології творення художником образів як складників мистецтва. Він говорить, що іноді образи чи поняття викликають у нас почуття фізичної або етичної відрази. І тоді здається, що до складу самого образу чи до змісту поняття входять елементи почуттів. Це – ілюзія, адже до складу образу й поняття входить лише розуміння їх відношення до певного почуття, а не саме почуття [6: 17]. Тобто, така позиція у створенні словесного образу спрямована на залучення асоціативного мислення, яке впливає на характер викликаних чуттєвих реакцій. У такий спосіб особистість сприймає образ через посередництво власного конкретно-чуттєвого досвіду.

Представник формальної школи В. Шкловський відходить від поглядів послідовників психологічної школи. Особливе завдання образу він вбачає не в «наближенні його значення до нашого розуміння, а в створенні особливого сприйняття предмета, створенні його «бачення», а не «пізнання» [11: 18].

Подальший розвиток мовознавства спирався на засади структуралізму. К. Леві-Строс та Ф. де Соссюр зробили вагомий внесок у дослідження не лише мови як феномену інтелектуальної діяльності людини, а й художніх текстів як зразків мовної практики. На основі праць учених було створено новий – суб'єктивний – спосіб прочитання літератури, у центрі якого також постало питання психологізму, яке розглядалося під різним кутом: робота письменника над текстом, тобто психологізм творення (О. Білецький, О. Винокур), психологічні аспекти організації (композиції) тексту (М. Бахтін, В. Жирмунський, Л. Булаховський).

Можливість розмежувати біографічну й літературну особистість письменника здійснює О. Винокур. Він відстоює думку про те, що у вивченні історичних фактів ми маємо біографічну постать письменника, а прочитання його творів виявляє літературну особистість [3: 48]. Науковець зазначає, що мовні особливості в художньому тексті насамперед торкаються літературної особистості. Також Винокур говорить про можливість віднайдення психологічності в художніх текстах при аналізі структури речень та способу впорядкування в них членів речення, адже для письменника властиво створювати додаткові позаграматичні сенси, які й здатні наснажити контекст психологізмом.

Зображення в художньому тексті дуже часто залежить від характеру образів, які в ньому наявні, при цьому важливо, з якої сфери свідомості вони до нас приходять. Так, О. Білецький робить спробу пояснити, що для психологічності важливі такі чинники, як зображення звуків, запахів, передача тілесності й інших елементів у тексті. Він зазначає, що кожен письменник схильний до яскравого зображення одного із цих видів чуття, що, у свою чергу, викликає в читача певну рефлексію. Окрім цього, для мистецтва слова важлива його емоційність, і письменник організовує текст у такий спосіб, щоб вона була відчутна для читача, «слово в руках у поетів стає то влучним позначенням, то зображенням явищ зовнішнього світу,

то символом-збудником смутного ряду різноманітних уявлень, то засобом емоційного впливу» [2: 28]. Емоційність у такий спосіб створює певну психологічну напругу, яка має одне з ключових значень в естетиці художнього тексту.

Жирмунський розглядає поезію як синтез форми й змісту, при цьому поєднуючи їх у такий спосіб: «усі факти змісту стають явищем форми» [5: 17]. Також він говорить, що поезія викликає в читача образи (уявлення), почуття (емоції), випадкові думки, вольові поштовхи та оцінку [5: 23]. Певне розташування тих чи тих образів, прийомів, ситуацій, певна організація художнього твору створює оригінальний естетичний ефект, який впливає на читача. Кожен прийом має своє завдання і може бути виправданий з естетичного погляду. Особливої ваги ці позиції зазнали в дослідженнях епічних творів, зокрема прозових жанрів.

М. Бахтін у роботі з великими епічними текстами визначив окремі психологічні складники, які «працюють» на текст. Учений створює типологію роману як літературного жанру й виокремлює *роман випробування*, який, на його думку, найбільш насичений психологізмом, адже в такому романі внутрішній світ людини стає домінантою у творенні літературного образу. Окремого значення також набуває час, але він тут представлений як «психологічний час». Цей час має суб'єктивне відчуття і тривалість (при зображенні небезпек, очікувань, неприборканої пристрасті і т. н.). Проте такий психологічно забарвлений і конкретизований час «позбавлений суттєвої локалізації» навіть у життєвому процесі індивіда, не кажучи вже про історичний час» [1: 190]. Тобто, у романі випробування все сконцентровано на перемогах, поразках і становленні головного героя, навколишній світ та інші образи мають функцію декорацій. Психологізм переживань героїв у такому тексті зазвичай твориться за допомогою відповідних лінгвохудожніх засобів.

Переосмислив питання психологізму Л. Виготський: у фундаментальній праці «Психологія мистецтва» він по-іншому інтерпретує психологізм (це був новий погляд у мовознавстві та мистецтві загалом). Виготський намагається обґрунтувати психологічний метод лише на основі тексту: «Ми не переходимо від мистецтва до психології автора або його читачів, оскільки знаємо, що цього зробити на підставі тлумачення знаків не можна. Ми намагаємося вивчати чисту і безособову психологію мистецтва безвідносно до автора і читача, досліджуючи тільки форму і матеріал мистецтва» [4: 7]. Учений здійснив аналіз різних літературних жанрів (байка, новела, трагедія) і дійшов висновку, що кожен із цих різновидів мистецтва має свою естетичну реакцію та способи психологічного впливу на читача.

У подальших філологічних розвідках психологізм був представлений як складник психологічно наснаженого тексту (психологічний текст), який на думку І. Щирової можна визначити «сукупністю поняттєвих ознак, що утворюють концепт «психологізм», і тих мовних сигналів, що маркують ці ознаки» [12: 113]. До психологічних текстів належать романи психологічного реалізму, подальші модерні (екзистенційний вимір людського існування) і постмодерні (відтворення потоку свідомості) тексти, детективи. Для

таких творів характерними стають (на рівні колізій) розгубленість героїв, непередбачуваність подій; орієнтованість на філософський (екзистенційний) підтекст. Подекуди відсутність чіткої сюжетної канви продукує певну складність у прочитанні й декодуванні такого твору. Психологічні тексти характеризуються невираженістю, тобто не індивідуалізацією авторської думки. Вона «позбавлена розлогих ліричних відступів, у яких така думка могла б прозвучати. Ілюзорне зникнення автора робить психологічні тексти складними для сприйняття. «Багатосенсовість» інтеріоризовані тексти імітують як «не-до-кінця-висловленість», фрагментарність реальної внутрішньої мови» [12: 327].

Реалізація психологізму здійснюється й за посередництвом емоційно конотованої лексики, оскільки емотивність має місце, коли мовець виражає своєї почуття й хоче викликати потрібні відчуття в співрозмовника [10: 142]. Чуттєва сфера — основа психологічного зображення в тексті. Інтенсивність вираження переживань і почуттів формує особливий текстовий простір, який має помітний вплив на художні враження читача.

Організація психологічного навантаження в контексті здійснюється за допомогою таких стилістичних засобів, як повтор, інверсія, паралельні граматичні одиниці, емфатичні конструкції, що організують текст у художнє ціле. Внутрішній світ героїв виступає центром психологізму в тексті, змалювання ж душевних поривань, станів персонажа зображується із залученням метафор і порівнянь, адже переважно ці тропи уможливають яскравість художнього ілюстрування актуалізованих у тексті сюжетів чи ситуацій. Особливе змалювання автором рухів, міміки, поведінки, мови героя дають можливість зрозуміти його психічний стан, внутрішню напругу, емоційний фон [9: 186-187].

Наявність у широкому літературному досвіді психологічно наснажених творів, а також тенденції сучасної літератури відтворювати не зовнішні, а внутрішні виміри людського буття спонукає до пошуку відповідних методологій лінгвістичного аналізу мовних аспектів творення психологізму образів та ситуацій у художньому тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бахтин М. М.** Собрание сочинений. Т. 3: Теория романа (1930—1961 гг.) / М. М. Бахтин. — М. : Языки славянских культур, 2012. — Т. 3. — 880 с. 2. **Белецкий А. И.** В мастерской художника слова / сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Есина. — М. : Высшая школа, 1989. — 160 с. 3. **Винокур Г. О.** О языке художественной литературы: [учеб. пособие для филол. спец. вузов] / сост. Т. Г. Винокур; предисл. В. П. Григорьева. — М. : Высшая школа, 1991. — 448 с. 4. **Выготский Л. С.** Психология искусства / Л. С. Выготский — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — 480 с. 5. **Жирмунский В. М.** Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избранные труды / В. М. Жирмунский. — Л. : Наука, 1977. — 407 с. 6. **Овсяннико-Куликовский Д. Н.** Собрание сочинений: в 6 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. — Санкт-Петербург, 1914. — Т. 6. — 260 с. 7. **Потебня А. А.** Мысль и язык / А. А. Потебня. — Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1892. — 235 с. 8. **Потебня О. О.** Естетика і поетика слова: Збірник. / пер. з рос. Упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с. 9. **Серебрякова Н. А.** Семантико-синтаксические средства выражения психологизма (на материале

языка романов Томаса Гарди): дис. на соиск. научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / Н. А. Серебрякова. – Ставрополь, 2003. – 206 с. 10. **Чабаненко В. А.** Стилiстика експресивних засобiв української мови: [моногр.] / В. А. Чабаненко. – Запорiжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с. 11. **Шкловский В. Б.** О теории прозы / В. Б. Шкловский. – М. : Федерация, 1929. – 266 с. 12. **Щирова И. А.,** Гончарова Е. А. Многомерность текста: понимание и интерпретация: [учеб. пособие] / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – СПб. : Книжный Дом, 2007. – 472 с.

Дмитренко Яна Миколаївна – аспірантка кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

E-mail: popova_yasya@mail.ua
<http://orcid.org/0000-0002-1719-3641>

Dmytrenko Yana Mykolaivna – Postgraduate Student at the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, Kharkiv, Valentynivs'ka Str., 2.